

УДК 159.924

Смульсон Марина Лазарівна, член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії нових інформаційних технологій навчання інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: smulson@ukr.net

ТЕХНОЛОГІЇ РЕІНТЕРПРЕТАЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА МЕНТАЛЬНУ МОДЕЛЬ В СТАРОСТІ

Анотація

В статті проаналізовані технології реінтерпретаційного (трансформаційного) впливу на ментальну модель світу в старості. Успішне вирішення кризи старості передбачає особистісний саморозвиток у напрямку поглиблення розуміння світу, мудрості, осмислення прожитого і пережитого, трансформації ментальної моделі. Психологічними умовами для цього є зв'язок цього процесу з інтелектуальними зрушеннями і збагаченням інтелекту, з рефлексією і інтерпретаційним (нарративним) потенціалом суб'єкта, з його готовністю до саморозвитку. Для реінтерпретації ментальної моделі світу ефективними технологіями є структурований автонаратив («Книга життя») в комплексі з супроводжуваними методами і прийом екстерналізації проблеми старості за допомогою екстерналізуючих метафор. Визначено критеріальні параметри наявності реінтерпретаційних тенденцій у ментальній моделі, одержаних шляхом впливу на структурований автонаратив.

Ключові слова: *старість, ментальна модель, реінтерпретація, структурований автонаратив, екстерналізація проблеми, метафора.*

Смульсон Марина Лазаревна, член-корр. НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заведуюча лабораторією нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ТЕХНОЛОГИИ РЕИНТЕРПРЕТАЦИОННОГО ВЛИЯНИЯ НА МЕНТАЛЬНУЮ МОДЕЛЬ В СТАРОСТИ

Аннотация

В статье проанализированы технологии реинтерпретационного (трансформационного) влияния на ментальную модель в старости. Успешное разрешение кризиса старости предусматривает личностное саморазвитие в плане углубления понимания мира, мудрости, осмысления прожитого и пережитого, трансформации ментальной модели. Психологическим условием для этого процесса является его связь с интеллек-

туальними сдвигами и обогащением интеллекта, с рефлексией и интерпретационным (нарративным) потенциалом субъекта, с его готовностью к саморазвитию. Для реинтерпретации ментальной модели мира эффективными технологиями являются структурированный автонарратив («Книга жизни») в комплексе с сопровождающими методами и прием экстернализации проблемы старости с помощью соответствующих метафор. Определены критериальные параметры наличия реинтерпретационных тенденций в ментальной модели, полученных путем воздействия на структурированный автонарратив.

Ключевые слова: старость, ментальная модель, реинтерпретация, структурированный автонарратив, экстернализация проблемы, метафора.

Smulson Maryna L., corresponding Member of the NAPS of Ukraine, D.Sc. of psychology, professor, the chief of the department of new information technologies of education of the Kostiuk Institute of psychology of the NAPS of Ukraine

TECHNOLOGIES OF REINTERPRETATIVE INFLUENCE ON THE MENTAL MODEL IN THE OLD AGE

Summary

The article deals with technologies used for reinterpretative (transformational) influence on the mental model in the old age. Successful resolving of the old age crisis implies personal self-development to the effect of deeper understanding of the world, wisdom, comprehension of the past and of experiences, and transformation of the individual's mental model. The psychological precondition for this process is its relation with intellectual shifts and enrichment of intelligence, with reflection and interpretative (narrative) potential of the subject, and with his/her readiness for self-development. To reinterpretate the mental model of the world, we propose such efficient technologies as the structured autonarrative ("Life book") combined with accompanying methods and the method of externalization of the old age problem with adequate metaphors. Defined were the criterial parameters of the presence of reinterpretative tendencies in the mental model obtained by affecting the structured autonarrative.

Keywords: late adulthood (old age), mental model, reinterpretation, structured autonarrative, externalization of the problem, metaphor.

Постановка проблеми. Більшість фахівців виділяє кризу «зустрічі зі старістю» як одну з нормативних криз. Ще кілька років тому вона не тільки розглядалась як така, що співпадає з кризою «виходу на пенсію», але й не виділялась як окрема. Сьогодні, у зв'язку зі зміною соціальної ситуації пенсійного віку (з одного боку, його подовження,

тобто «старість настає раніше, ніж пенсія», з іншого – намагання і можливість пенсіонерів плідно працювати вже після виходу на пенсію) ці моменти не завжди психологічно співпадають. Криза, як відомо, це завжди вибір [5], однак, як слушно зазначає І.Г.Малкіна-Пих, хоча криза старості і пропонує людині ще одну можливість вибору, в дійсності ця можливість може людиною не помічатися [12]. Тому ця криза, власне, як й інші кризи, не завжди успішно вирішується (переживається).

Метою даної статті є обґрунтування технологій психологічної підтримки людей похилого віку шляхом реінтерпретаційного впливу на їх ментальну модель світу.

Доведено, що в період кризи зустрічі зі старістю людина з різним ступенем усвідомленості здійснює вибір стратегії старіння [3,8,9,20]. Оптимальна стратегія здійснюється як тенденція людини до збереження старих і до формування нових соціальних зв'язків, які надають їй можливість відчувати свою суспільну користь. Друга стратегія характеризується намаганням продовжити власне існування, тобто переходом до активності «виживання». Це тип нормального старіння, якщо у людини похилого віку немає проявів деменції.

Оптимальний тип старіння передбачає особистісне самовизначення в старості в єдності процесів саморозвитку і самореалізації, а нормальне старіння передбачає саморозвиток лише у внутрішньому, ціннісно-смісловому плані, в плані орієнтації у власному потенціалі. Тому розроблена М.В. Єрмолаєвою модель психолого-педагогічного супроводу людини похилого віку включає модуль роботи з нормальним типом старіння (створення цілісної картини життєвого шляху, формування позитивної особистісної ідентичності) і модуль організації умов для особистісного самовизначення як єдності процесів саморозвитку і самореалізації при оптимальному старінні. Останнє передбачає процес навчання людей похилого віку і вибір соціально орієнтованої діяльності. В дослідженні М.В.Єрмолаєвої старих людей навчали методів роботи з дітьми різного віку в контексті антропоцентрованих цінностей як психологічного ресурсу їх особистісного зростання з урахуванням рефлексії та життєвого досвіду, які визначають процес смислоутворення. Відповідна компетентність в роботі з дітьми змінила ставлення до літніх людей з боку вчителів та соціальних працівників, які брали участь в експерименті. Останнє, в свою чергу, відбилося на ставленні самих старих до старості та старіння та їх здатності до самоактуалізації [9].

Успішне вирішення кризи старості передбачає особистісний розвиток (саморозвиток) у напрямку поглиблення розуміння світу, мудрості, осмислення прожитого і пережитого протягом життя. Відсутність готовності до таких змін життєвої позиції та

цінностей, трансформації ментальної моделі свідчить про непереборену кризу зустрічі зі старістю, а зростання ригідності, у свою чергу, веде до деменції.

Отже, трансформація (реінтерпретація) ментальної моделі людини, в якій власна старість займає таке проблемне, болюче місце, не може не бути принциповою метою роботи по психологічній підтримці літніх людей. Однак реінтерпретаційні впливи не можуть бути вибудовані без відповідного дослідження структури існуючої ментальної моделі.

Ми вже аналізували раніше структуру ментальної моделі, зокрема, в старості [13, 14, 15], і відзначали, що її системоутворювальною ознакою є смисл (смысл життя). Дослідження свідчать, що смисл життя у більшості респондентів будь-якого віку пов'язаний з саморозвитком. Так, усаморозвиток і в старості залишається підґрунтям смислу життя. Але, як свідчить проаналізоване вище дослідження М.В.Єрмолаєвої, він може бути різним залежно від стратегії старіння. Відповідно, відрізняються типи психологічної підтримки. З іншого боку, слід зазначити, що сучасні моделі смислу, в тому числі і смислу життя, є конвенціональними, тобто продуктом нашої домовленості про те, що вважати смислом, і ця домовленість зумовлена культурними умовами нашого буття. Серед визначень смислу виділяють *інтенціоналістське* (смысл – це цільова направленість, ціннісна орієнтованість). Вирази *смысл життя* та *смысл буття* відносяться до такого визначення (тобто *щось робити з думкою, мисленням*). У той же час для розуміння ментальної моделі має значення *контекстуальне* визначення, відповідно до якого смисл – це виражений знаком спосіб задання значення, тобто більш широкий контекст для значень мовних виразів, текстів, образів свідомості, ментальних станів тощо. Інакше кажучи, йдеться про ідею, точку зору, сутність (*ту чи іншу*).

Нарешті, *контентуальне* визначення (від контент – зміст) визначає смисл як те, що складається з думок (щось на зразок ментальної моделі). Це утворення є особистісно значущою, конкретно-цілісною систематичною єдністю, і тому синергійно й емерджентно [2].

Проведений нами теоретичний аналіз проблеми, а також результати експериментальних досліджень переконливо свідчать про провідні психологічні умови трансформації ментальних моделей: зв'язок цього процесу з інтелектуальними зрушеннями і збагаченням інтелекту, з рефлексією і інтерпретаційним (нарративним) потенціалом суб'єкта, з одного боку, і готовністю суб'єкта до саморозвитку, з іншого.

При розробці технологій реінтерпретаційного впливу на ментальну модель в старості ми спираємося на концепцію саморозвитку особистості Г.С.Костюка (більш докладно див. [10,16]). Цю концепцію можна сьогодні порівняти з ідеєю особистості

як суб'єкта життєвого шляху С.Л.Рубінштейна. К.А.Абульханова зазначає, що С.Л.Рубінштейн знайшов того, хто сам зв'язує павутиння свого життя з вікової, родієвої, творчої, соціальних досягнень та інших ніточок. «Він знайшов того, хто зв'язує їх сам, а тому по-своєму і одночасно по-іншому, ніж решта. Він знайшов того, хто визначає, як їх зв'язати..... Цей «хтось» – особистість як суб'єкт життя» [1, с. 116]. Він знімає, відповідно, протиріччя індивідуального і типового, вводить категорію суб'єкта і виводить його на сцену життя.

Ще радикальніше аналізує підхід С.Л.Рубінштейна Г.С.Батищев [4], оскільки вважає, що його критика теорії інтеріоризації «допомагає нам сьогодні не помилятися в оцінці сучасної її форми, яка аргументується засобами так званого діяльнісного підходу» [там само, с. 223]. І далі: суб'єктність невірно витлумачується, якщо сама діяльність слугує тільки посередником для зовні накладеного впливу речового середовища і якщо цьому середовищу надається провідна роль замість суб'єктивного саморозвитку.

Однак в концепції Г.С.Костюка такого різкого протиріччя не знаходимо. Суб'єктивний саморозвиток розглядається ним як такий, в якому суб'єкт ставить власну мету розвитку, і використовує для її досягнення різні можливості і потенціал, який, зокрема, пропонує зовнішнє (в тому числі речове) середовище. Ми тлумачимо саморозвиток як зміну ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду. Саморозвиток визначається переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією ментальних моделей світу, перебудовою зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [16].

Для вікової категорії, яка є предметом нашого дослідження, тобто для похилого віку, найбільш адекватною формою експліцитації ментальної моделі ми вважаємо наратив, а вплив на наратив, з іншого боку, найбільш адекватним реінтерпретаційним впливом. Особливо це стосується автонаративу, тобто наративу щодо власного життя або певних його періодів (докладно див. [13,15]). На цьому й ґрунтується розробка відповідних технологій. Наш підхід до створення структурованого автонаративу (методика «Книга життя») пропонує скоротити «велику» і неструктуровану розповідь про своє життя до змісту книги про своє життя у вигляді назв всіх її розділів. Крім того, йдеться про письмове відтворення (фіксацію) автонаративу на відміну від усної розповіді. Використовуються також технології супроводу: методики „Кола життя”, забарвлення, співбесіда.

Отже, структурований автонаратив в комплексі з супроводжуваними методами („Кола життя”, забарвлення, співбесіда) надає певні можливості для дослідження ментальної моделі світу, причому як зовнішнім спостерігачем (психологом, соціальним працівником), так і самою літньою людиною. Це, перш за все, вибудовані в часі узагальнені етапи життя, позначені минулим, сучасним і майбутнім у відповідній кількості, а також запаралелені з власною концепцією часу (“Круги життя”). Крім того, плинний теперішній розділ (яким є життєвий етап зараз?), наступний розділ (розділи) книги життя (що чекає?), конотації до кожного розділу (зміст, у тому числі асоціативний), актуальний (провідний) розділ, забарвлення за методикою О.М.Парачева – нове в методи (додана ще одна, поряд з колами, невербальна складова) [15].

До речі, використання кіл і забарвлення розширює розгляд наративу від мовних, вербальних до будь-яких знакових, семіотичних побудов. Однак ясно, що це є можливим тільки в комплекті з вербальним наративом і під його егідою.

Одним із подальших завдань нашого дослідження є розробка методів впливу на рефлексивно-сміслові та реінтерпретаційні перетворення ментальної моделі світу старої людини. Не викликає сумнівів принципове розуміння того, що ментальну модель взагалі досить важко змінити, і що це особливо стосується похилого віку, з його перевіреними роками ментальною моделлю. Р.М. Грановська [7] у цьому зв’язку зазначає, що засвоєння нового потребує зусиль, а без них людина готова вірно сприйняти тільки те, що хоча б до деякої міри є організованим за законами її внутрішнього світу, тобто відповідає її ментальній моделі. Все визначається схемами, сформованими попередньо в її Моделі Світу, а щодо того, що не відповідає моделі, схеми завжди агресивні. Інтерпретаційні схеми ментальної моделі агресивні до реінтерпретації. Інакше кажучи, ментальна модель агресивна до спроб безпосереднього реінтерпретування. Для її зміни потрібні переконливі нові обставини, сумніви, критична переоцінка власних схем.

У разі неможливості далі ігнорувати та фільтрувати перетворювальні впливи (наприклад, у випадках утрат в старості), їх трансформують і включають, пристосовують до прийнятої ціннісної системи моделі. Отже, за Р.М.Грановською, існують два захисні механізми ментальної моделі: фільтрація та трансформація [7].

Змінена (реінтерпретована) модель світу веде до зміни способу розв’язування не тільки даної проблеми, а й інших. Тому трансформована через автонаратив ментальна модель потенційно може надавати нові засоби розв’язування й інших життєвих задач, а не тільки задачі переосмислення (реінтерпретації) власного досвіду.

При такому розгляді ментальна модель виступає як стереотипізована система, в якій стара людина знаходить витоки захисної ригідності. Виходячи із сказаного вище про захисні механізми ментальної моделі та її агресивність до реінтерпретації, слід зазначити, що для збереження психічного здоров'я у похилому віці дійсно потрібним є певний баланс між гнучкістю і захисною ригідністю. З іншого боку, не можна не працювати з віковою ригідністю, бо втрата гнучкості мислення знаходиться серед дуже ранніх і важко вловимих проявів деменції [6].

Е.Голдберг пропонує у цьому зв'язку певні непрямі підходи до гнучкості і трансформації ментальної моделі через вплив на метакогнітивні функції (вони не стосуються певного психічного уміння, а представляють організацію їх усіх). Серед них систематичне створення знарядь, створення образів майбутнього, мова як метакогніція (надає засоби для створення моделей, а управлінські функції – засоби для маніпулювання моделями і проведення операцій над ними), а також цілеполагання і самосвідомість.

Пізнавальна діяльність людини, за Голдбергом, спрямована вперед, тобто вона скоріше проєктивна, ніж реактивна. Однак створення образів майбутнього потребує здатності брати певні елементи минулого досвіду і трансформувати їх таким чином, який – у цілому – не відповідає жодному минулому досвіду. «Щоб здійснити це, організм має вийти за межі здатності *формувати* внутрішні уявлення, моделі зовнішнього світу. Він має набути здатність *маніпулювати і трансформувати* ці моделі. ... організм має вийти за межі здатності бачити світ через ментальні уявлення, він має набути здатність *працювати* з ментальними уявленнями» [6, с. 48].

Така активізація здатності працювати з ментальними образами, зафіксованими в автонаративі, сприяє реінтерпретації ментальної моделі. Маються на увазі такі технології реінтерпретації, які пропонуються старій людині в подальшій роботі з автонаративом:

- виділення інших етапів (розділів «Книги життя»), тобто інша їх структуризація (змістовно, відповідно до часу);
- щодо негативно емоційно забарвлених етапів – скорочення, щодо позитивно забарвлених – збільшення у часі;
- зміна кількості етапів, які відповідають минулому, сучасному, майбутньому;
- характеристика плинного теперішнього розділу (етапу) та провідного (актуалізованого), його розмір, аналіз, зміна відношення;
- переструктурування наступних розділів (майбутніх) книги життя.

Ці аспекти або деякі з них можуть бути критеріальними щодо наявності реінтерпретаційних тенденцій у ментальній моделі, одержаних шляхом впливу на структурований автонаратив.

Ще одним технологічним прийомом, який ми використовуємо для ре-інтерпретаційного впливу на ментальну модель старої людини, є прийом екстерналізації проблеми за Майклом Уайтом [18, 19]. Відповідно до такого підходу проблеми не є внутрішньо притаманними людині, самі люди не є проблемою, і тут використовується метод виведення проблеми зовні, її перетворення на зовнішній об'єкт. Це дозволяє людині пережити власну відмінність від проблеми, зрозуміти, що людина – окремо, а проблема – окремо. Звідси стають доступними можливості успішного вирішення. Екстерналізація граматично виражається в тому, що проблема описується як іменник. Так створюється дистанція між людиною (суб'єктом) і проблемою (доповненням), простір, в якому можуть вибудовуватися різноманітні відношення. Граматичне розототоження людини і проблеми свідчить, що проблема не сприймається як невід'ємна характеристика дії людини.

Метафори, які використовуються в процесі екстерналізуючих бесід, за Майклом Уайтом, взяті з певних дискурсів, яку, в свою чергу, впливають на вчинки людей, спрямовані на вирішення проблем. Так, наприклад, автор стверджує, що не використовує метафору «боротися з проблемою», оскільки вона символізує битву і складність перемоги. Однак за іншими метафорами приховані інші, більш психологічно обгрунтовані можливості. Із запропонованих Уайтом метафор і коментарів до них ми наведемо нижче декілька, які видаються нам адекватними в роботі з екстерналізацією проблеми старості.

- Від проблеми можна піти, розлучитися з нею (розлучення дозволені, і людина має право брати відповідальність за власне життя і визначати її спрямування);
- Проблемі можна влаштувати страйк або бойкот (це з дискурсу громадянського опору несправедливим вимогам експлуататорів);
- Можна перестати терпіти вплив проблеми (заявити про протест, провести маніфестацію...);
- Можна зменшити тиск проблеми (відкачати, повернути вентиль);

- Можна відмовитися співробітничати з проблемою (і ми, і проблема – представники громадянського суспільства, можемо сказати «ні» на її запрошення);
- Можна наполягти на тому, щоб проблема визнала власну відповідальність (з дискурсу про правосуддя);
- Можна вийти з тіні проблеми (нібито вона загороджує нам джерело світу);
- Можна відібрати власне життя, щоб проблема не перетворювала нас на маріонетки (нібито вона кукловод);
- Можна приручити проблему або вдягти на неї узду (дикий звір або кобила) [18].

Зрозуміло, що екстерналізація проблеми старості не є очевидною, оскільки старість як вікова ознака досить сильно злита з літньою людиною. У той же час виведення її зовні дійсно сприяє розрізненню людини і цієї проблеми, її розгляду «на просвіт» і реінтерпретації відповідних складових ментальної моделі.

Можна сказати, що реінтерпретування ментальної моделі (тобто наративу, який її репрезентує), а також екстерналізація проблеми старості в руслі вказаних вище або будь-яких інших метафор є досить складною інтелектуальною наративною задачею, яку має розв'язати немолода людина. Про специфіку кристалізованого інтелекту старої людини ми вже говорили [13]. Слід зазначити, що однією з технологій розвивальної підтримки старої людини може бути відповідний інтелектуальний тренінг, побудований на ґрунті наративних задач. Під розв'язуванням наративної задачі ми розуміємо трансформацію наративу, реконструювання по ньому ментальної моделі і навпаки, розтожнення людини і проблеми старості, створення метафори для реінтерпретування тощо. Процес розв'язування наративної задачі є інтелектуальним процесом, до якого задіяні міжособистісні рефлексивні складники, емоційний та власне інтелект. Тому потрібною є психологічна підтримка інтелектуального розвитку старої людини, апеляція не тільки до кристалізованого інтелекту (що очевидно), а й до плинного, збереження певного необхідного для трансформації ментальної моделі рівня інтелектуальної гнучкості.

Висновки. Успішне вирішення кризи старості передбачає особистісний розвиток (саморозвиток) у напрямку поглиблення розуміння світу, мудрості, осмислення прожитого і пережитого протягом життя. Відсутність готовності до таких змін життєвої

позиції та цінностей, трансформації ментальної моделі свідчить про непереборену кризу зустрічі зі старістю, а зростання ригідності, у свою чергу, веде до деменції. Провідними психологічними умовами трансформації ментальних моделей є зв'язок цього процесу з інтелектуальними зрушеннями і збагаченням інтелекту, з рефлексією і інтерпретаційним (нарративним) потенціалом суб'єкта, з одного боку, і готовністю суб'єкта до саморозвитку, з іншого.

Для реінтерпретації ментальної моделі світу в старості ефективними технологіями є структурований автонаратив в комплексі з супроводжуваними методами („Кола життя”, забарвлення, співбесіда), а також прийом екстерналізації проблеми за Майклом Уайтом за допомогою екстерналізуючих метафор. Визначено критеріальні параметри наявності реінтерпретаційних тенденцій у ментальній моделі, одержаних шляхом впливу на структурований автонаратив.

Трансформацію нарративу, реконструювання по ньому ментальної моделі і навпаки, розотожнення людини і проблеми старості, створення метафори для реінтерпретування ми розглядаємо як розв'язування нарративної задачі. Процес розв'язування нарративної задачі є інтелектуальним процесом, до якого задіяні міжособистісні рефлексивні складники, емоційний та інтелектуальний інтелект.

Список використаних джерел

1. Абульханова К.А. Принцип субъекта в философско-психологической концепции С.Л.Рубинштейна/ К.Ф. Абульханова // Сергей Леонидович Рубинштейн / Под ред.. К.А.Абульхановой. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. – С. 77 – 118.
2. Алексеев А.Ю., Артюхов А.А., Крючков В.Л., Маликова Я.С., Розов М.А. Социокультурные аспекты моделирования «смысла» / А.Ю.Алексеев, А.А.Артюхов., В.Л.Крючков, Я.С.Маликова, М.А.Розов //Философия искусственного интеллекта. – М., 2005. – С. 134 – 138.
3. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития. //Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М.: Изд-во „Институт психологии РАН”, 2006. – С. 355 – 381.
4. Батищев Г.С. Философское наследие С.Л.Рубинштейна и проблематика креативности./ Г.С. Батищев // Сергей Леонидович Рубинштейн / Под ред.. К.А.Абульхановой. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. – С. 206 – 243.
5. Гаврилина Л.К., Бызова В.М. Кризисы взрослой жизни: моменты роста / Л.К.Гаврилина, В..М.Бызова – Спб.: Речь, 2010. – 221 с.

6. Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / Э. Голдберг – М.: Смысл, 2003. – 335 с.
7. Грановская Р.М. Психология веры/ Р.М. Грановская – СПб.: Издательство «Речь», 2004. – 576 с.
8. Ермолаева М.В., Пряхина С. Б. К вопросу о потенциалах развития личности в старости / М.В.Ермолаева, С.Б.Пряхина // Мир психологии.-2008.-№2. – С..244-255.
9. Ермолаева, М.В., Федорова Е.В. Организация обучения пожилых людей как социальный механизм противостояния стрессам позднего возраста / М.В.Ермолаева, Е.В. Федорова // Мир психологии.- М.- Воронеж, 2008 - № 4 (56).-С.87-93.
10. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк //Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118 – 152.
12. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 896 с.
13. Проблемы психологической герменевтики /Под. ред. Н.В.Чепелевой. – К.: Издательство Национального педагогического университета им. М.П.Драгоманова, 2009. –382 с.
14. Смульсон М.Л. Смысл жизни в ментальной модели мира / М.Л. Смульсон // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы X симпозиума./ Под ред. Г.А.Вайзер, Е.Е.Вахромова. – М., 2006. – С. 28 – 29.
15. Смульсон М.Л. Интелект і ментальні моделі світу/ М.Л. Смульсон // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск “Сучасні дослідження когнітивної психології” – Острого: Вид-во Національного університету “Острого”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.
16. Смульсон М.Л. Концепція саморозвитку особистості Г.С.Костюка і нагальні виклики сьогодення / М.Л. Смульсон // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т. II. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010.
18. Уайт М. Карты нарративной практики: Введение в нарративную терапию. / М. Уайт – М.: Генезис, 2010 – 326 с.
19. Фридман Д., Комбс Д. Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия / Д.Фридман, Д.Комбс – М., 2001. – 368 с.
20. Peck R.C. Psychological development in the second half of life/ R.C. Peck // Neugarten B.L.(ed.) Middle age and aging: a reader in social psychology. – Chicago, 1968.

Ця робота ліцензується відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License.

*Авторське право (с) 2011 Smulson Maryna Lazarivna Смульсон Марина
Лазарівна*

Отримано: 22.08.2011

Відрецензовано: 04.09.2011

Опубліковано: 19.10.2011